

AZ ÚJRAÉRTELMEZETT SZEGEDI TÁJ. A TÁJHASZNÁLAT VÁLTOZÁSAI A KÖZÉPKORIG

SZALONTAI CSABA^{1*}

¹ Salisbury Kft

*e-mail: csaba.szalontai@gmail.com

Absztrakt

A közelmúltban elkészítettük Szeged és környékének új, tájértékelésen alapuló településtörténeti vizsgálatát. A vizsgálat eredményeként megállapíthattuk, hogy a Tisza-Maros torkolat vidéke, azaz a mai szegedi Belváros területe jórészt alkalmatlan volt a tartós megtelepedésre, amit jól jelez a magyar honfoglalás előtti lelőhelyek csaknem teljes hiánya. A 11. századtól kezdve azonban döntő fordulat állt be a táj használatában és a Tisza parton mégis megjelennek a tartós településnyomok. A tájhasználat változása mögött a kedvező klímaváltozást feltételezzük, mely biztosíthatta a megtelepedés kedvezőbb körülményeit, és egyúttal megnyitotta az utat a középkori Szeged — szinte példátlan — városfejlődése előtt, mely csakhamar a középkori Magyarország harmadik legfontosabb városává vált.

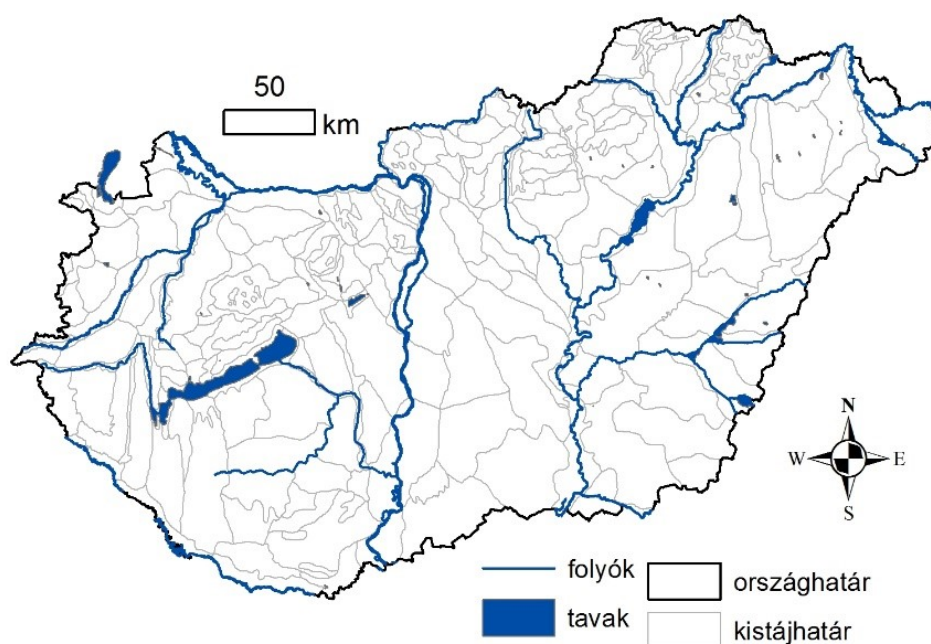
Bevezetés

Szeged török kor előtti története, a város kialakulása és annak előzményei régóta intenzíven kutatott téma a hazai történettudományban. Az itt található vízi utak és az Balkánról itt áthaladó ősi hadi- és kereskedelmi út miatt a város és előtere számos népnek nyújtott megtelepedési helyszínt. Miközben az itt megforduló népek és a történelmi események jól kutatottak, komplex, több tudomány eredményeinek felhasználásán alapuló helytörténeti munka még nem született. Mostani előadásunkban azt kívánjuk bemutatni, hogy interdiszciplináris megközelítés alkalmazásával milyen új, eddig nem ismert, vagy nem kellőképpen hasznosított értelmezési lehetőségekkel dolgozhatunk, és olyan kérdésekre is választ kaphatunk, amelyekre eddig kevés esély mutatkozott.

Mintaterület

Szeged, Csongrád megye székhelye, Dél-Magyarország fontos települése 2 kistáj, a Dél-Tisza völgy és a Dorozsma–Majsai-Homokhát határán és a Tisza–Maros folyók torkolatában helyezkedik el (1. ábra).

1. ábra: A mintaterület elhelyezkedése

Módszerek

Mostani munkánk alapját Szeged és környékének közelmúltban elvégzett komplex tájértékelése adja (Szalontai 2014; Szalontai 2014a), melynek során a tájnak azokat a kereteit vizsgáltuk meg és állítottuk értékelhető rendszerbe, amelyek közvetlenül befolyásolják a használatát, a tájban élő ember életét, településeinek helyét, és szerkezetét, gazdasági életét és hatalmi, katonai védelmét is. A mikro régió tájértékelése természetesen nem statikus, hanem az klímaváltozással gyakran változó, mely hatással van a tájhasználatára is.

A vizsgált terület településtörténete jól ismert, mert Csongrád Magyarország egyetlen olyan megyéje, amelynek az elmúlt évtizedekben teljes egészében elkészült a régészeti célú topográfiája és településtörténete feldolgozása a JATE/SZTE Régészeti Tanszékén készült szakdolgozatoknak köszönhetően. Előadásunkban a Szeged régészeti topográfiájában szereplő lelőhelyeket a legkorábbi megtelepedéstől a középkori város létrejöttéig vizsgáljuk abból a szempontból, hogy az egyes korszakok települései, temetői miként illeszkednek a tájba, milyen volt az adott táj és az abban élő ember kapcsolata. Vizsgáljuk, hogy az egyes népek milyen módon alakították a tájjal való kapcsolatukat, amivel a természeti-környezeti komplex rendszerben biztosítani tudták a saját-, a családjuk-, vagy népük létének fenntartását, illetve miként tudták a táj előnyeit a maguk javára hasznosítani, hátrányait pedig csökkenteni.

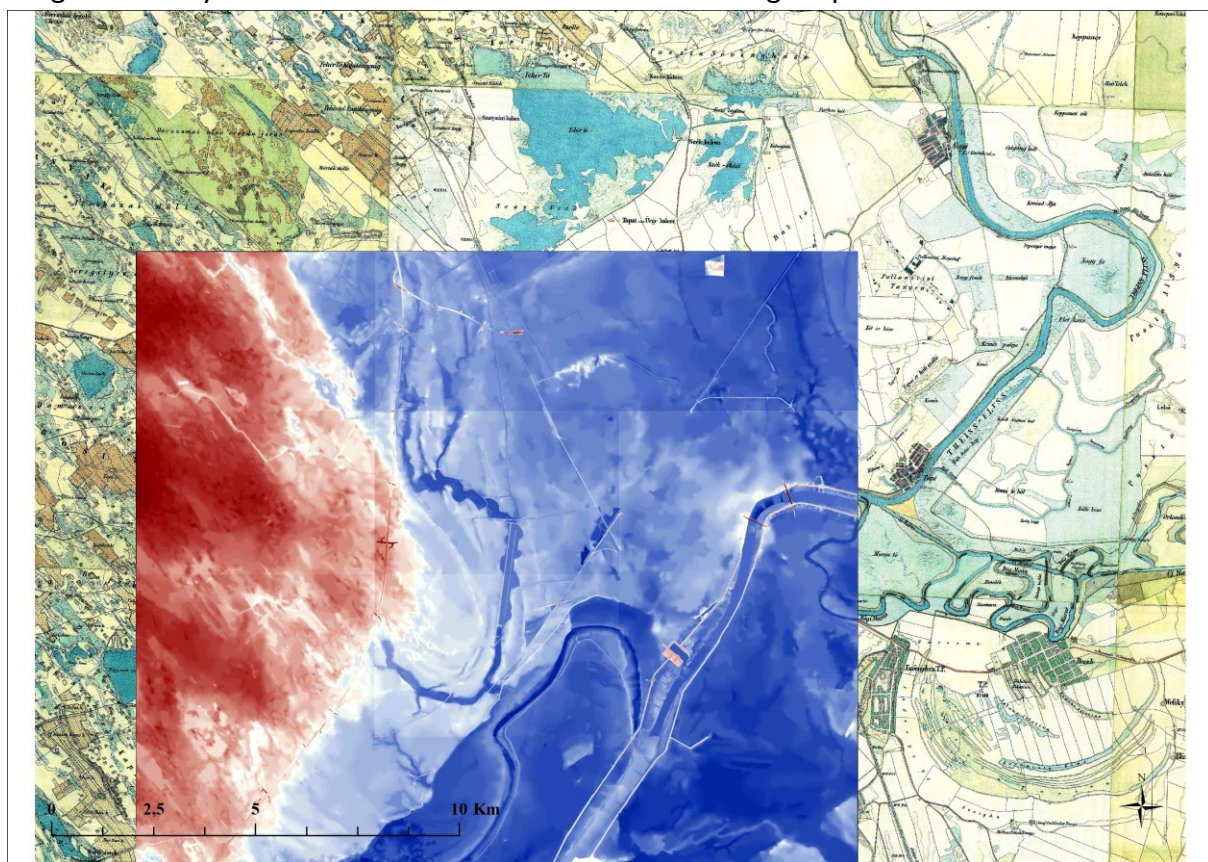
A tájértékelésünk eredményeit segítségével tudjuk igazán megérteni Szeged és környékének történelmét, továbbá jól hasznosítható keretet adhatnak ahhoz is, hogy egy új szemléletű, sok tudomány együttes munkáján alapuló nagy és átfogó településtörténet születhessen majd valamikor Szegedről és környékéről.

Eredmények

A vizsgált területen élő népek megtelepedését a táj fontos alkotóelemei közül elsődlegesen a domborzat és a vízrajz határozza meg, a többi táji elem kevésbé hatott erre.

Szeged Magyarország legalacsonyabban fekvő vidékén fekszik, ahol a domborzat makro- és mezoformákban igencsak szegény (Mezősi 1984), kis relatív reliefű ($0\text{--}2\text{m/km}^2$), felszíni formái elsősorban folyóvízi eredetűek. A tengerszint feletti magasságok $77\text{--}79$ Bfm között mozognak, $81\text{--}82$ méteres, garantáltan árvízmentes térszint csak a folyóhátakon és a Fehértó peremein találunk. A terület nagyobb felét a Tisza alacsony ártere foglalja el és ez veszi körbe Szeged területét is, melyből a város 3 kis szigete maradványfelszínként emelkedik ki (2. ábra). A Tiszától távolodva a térszín fokozatosan emelkedik, és a legmagasabban fekvő érhátak a terület nyugati peremén találhatók. Ezek azonban csak kis százalékát teszik ki a teljes területnek, ezért megállapítható, hogy domborzati szempontból Szeged és környéke csak részben volt alkalmas a tartós megtelepedésre.

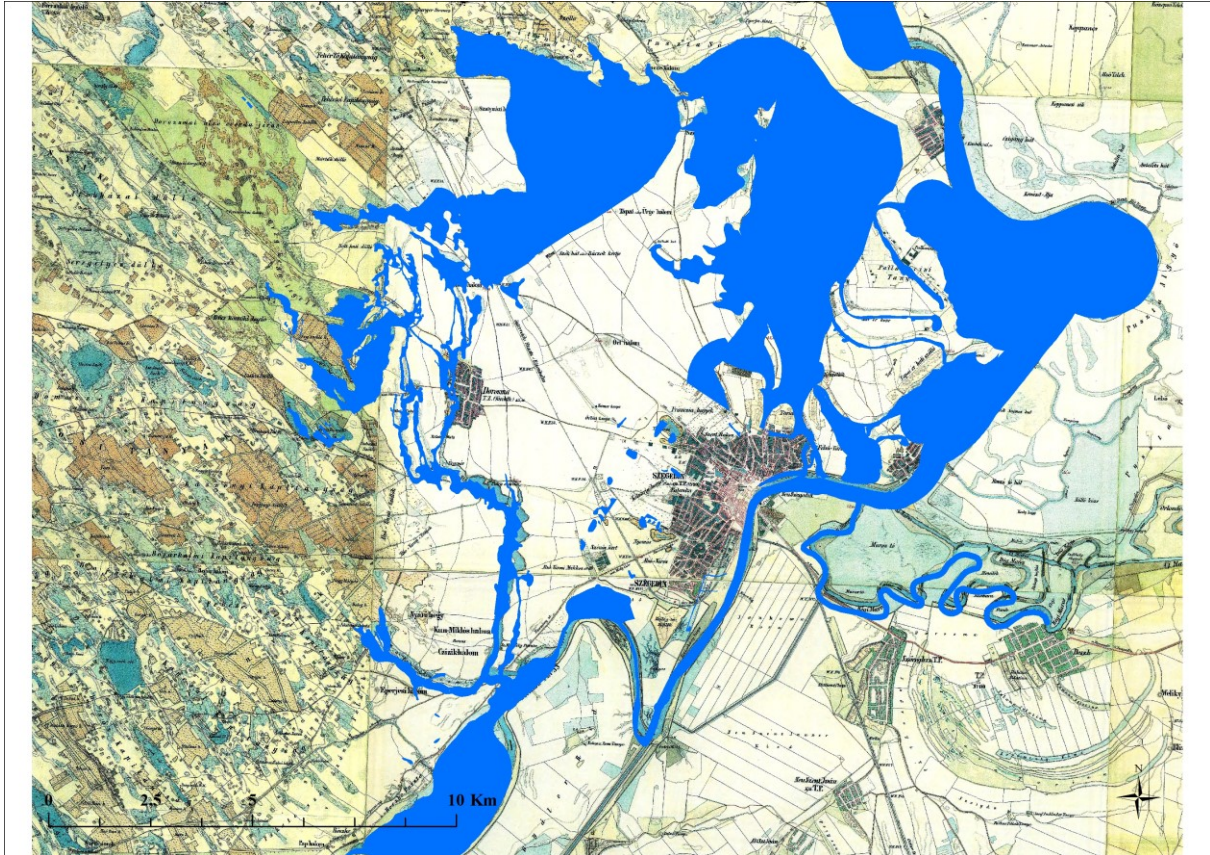

2. ábra: Szeged és környéke a II. Katonai felmérésen és a terepmodellen.

A táj adottságainak másik fontos tényezőjét a vízrajz adja. A folyószabályozások előtti vízrajz rekonstrukciójából az látszik, hogy vizsgált területet egy nagy kiterjedésű, összefüggő vízrendszer veszi körül. Ennek fő elemeit a Maty-ér széles, sokszor egymással párhuzamosan futó medrei és a hozzá kapcsolódó szikes medencék alkotják, melyekhez kapcsolódik a Fehértó, Fertő-láposa, Baktó medencéje, illetve a Tisza és annak alacsony ártere, illetve az alacsony ártéren kanyargó kis erek (Szillér, János-ere, Tápai-ér stb.).

Ez az összefüggő felszíni vízrendszer a mai belvárostól (a Tisza–Maros torkolatától, mint stratégiai ponttól) egy kb. 8-10 km sugarú körív mentén található. Délen és északon is közvetlenül a Tiszához kapcsolódik és tökéletesen bezárja a gyűrűt, és szinte áthatolhatatlan természeti akadályt képez a Tisza–Maros torkolat előterében. Ez képezi a vizsgált terület természetes határait is, kijelölve ezzel a megtelepedés szempontjából szóba jöhető területeket is (3. ábra).

3. ábra: A vizsgált terület körülvéő vízrendszer a folyószabályozások előtt

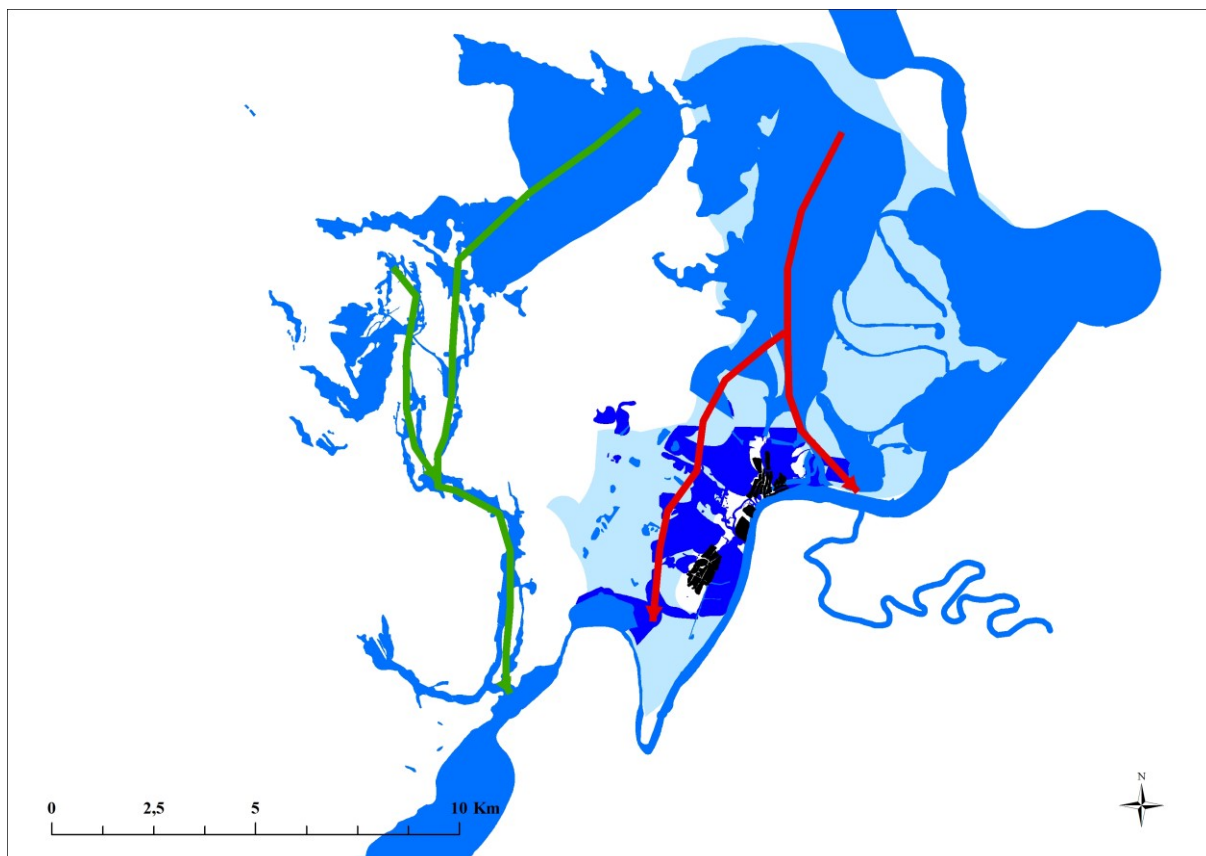
A vízrajz más módon is meghatározta a településtörténetet. A vizsgált terület nyugati és északi peremén a Maty-ér, Fehértó, Fertő-láposa és Balaton vizei a Homokhátságról származnak, ezért ezek függetlenek a Tiszától. Lefolyásuk egyenletes és viszonylag lassú, a medencék és medrek méretüknél fogva anélkül tudják levezetni a víztöbbletet, hogy az előnténék a környéket. Ezeknek a vizeknek a lefolyása tehát kiegyensúlyozott, árvízi kockázatot nem jelent.

Ezzel szemben a terület keleti felének a vízrajzát a Tisza határozta meg. A tiszai árvizek lefolyása dinamikus, pusztító, nagy területeket öntenek el, a part menti területeken igen magas kockázatot jelentenek (4. ábra).

Mindezek alapján tehát a vizsgált terület északi és nyugati részein lényegében minimális az árvízi kitettség, a keleti és déli széléin viszont jelentős árvízi kockázattal kell számolni, és ez majd döntő szempont lesz a vizsgált terület településtörténetében (Szalontai 2012).

A táj fontos elemeinek ismertetésekor néhány mondat erejéig ki kell térni a Tisza–Maros torkolat, és a mai szegedi Belváros adottságaira is.

4. ábra: A Szeged környéki vízrendszer lefolyási térképe, illetve az állandó- és ideiglenes vízborítottságú területek térképe a folyószabályozások előtt.
a víz lefolyása egyenletes: → a víz lefolyása dinamikus: →

Szeged az alacsony ártér nyugati peremén fekszik, azonban az alacsony ártér nemcsak kelet felől, hanem északról is körbeveszi, emiatt a nagyobb árvizek lényegében északról körülfolymva a várost Szeged alatt jutottak vissza a Tisza medrébe (4. ábra).

A város árvízi kitettségét két tényező jelentősen növelte. A középkori Szeged három maradványszigeten alakult ki (Palánk és a vár=Belváros, Alsóváros, Felsőváros). A kis kiterjedésű szigetek ugyan kiemelkedtek az alacsonyabb környezetükből, de a felszínük nagy részén régészeti korszakokban sem lehetett magasabb a térszín 80 Bfm-nél, emiatt a csapadékosabb periódusokban bizonyos, hogy a nagyobb árvizek csaknem 100%-ig elöntötték ezeket (Szalontai 2016). Mivel a Tisza partján egy klasszikus folyóhát alakult ki, és a mögöttük lévő területek mélyebben feküdtek, emiatt az áradások sem tudtak maguktól lefolyni hosszú ideig.

A három sziget közötti alacsonyan fekvő lefolyástalan medencék lényegében állandóan vízzel borítottak voltak, nem is beszélve azokról az erekről, amelyek pl. a Felsőváros szigetét további kisebb egységekre szabdalják.

A Tisza az évi két áradásával és az áradások hosszú lefolyásával akár hónapokig is használhatatlanná tette az elöntött területeket. Ezen adottságok miatt azzal számolhatunk, hogy a csapadékosabb régészeti korszakokban a tiszai áradások nagy valószínűséggel csaknem teljesen elöntötték a mai város területét. A hónapokig hatalmas összefüggő

vízfelülettel a külvilágtól elvágott Maros torkolat és Tisza parti részek emiatt lényegében alkalmatlanok voltak a tartós megtelepedésre.

Összefoglalva a tájértékelést a következő megállapításokat tehetjük. Legjobb adottságokkal a Maty-ér és a Fehértó menti háta rendelkeznek, ezeknek van élővíz kapcsolatuk, közvetlenül a szántóként használható kiváló minőségű fekete földek mellett fekszenek és garantáltan árvízmentes területnek számítanak. A legrosszabb adottságokkal a kis területű városi szigetek rendelkeznek, melyeknek nincs kapcsolata az élelemtermeléshez szükséges szántókkal, és nagyon magas az árvízi kitérttségük is.

Jól mutatja a táj ezen adottságait egy kéziratos térkép, melyen egyértelműen látszik, hogy a tájhasználat szempontjából a területe nyugati fele számított jól hasznosítható, kedvező adottságú területnek (5. ábra).

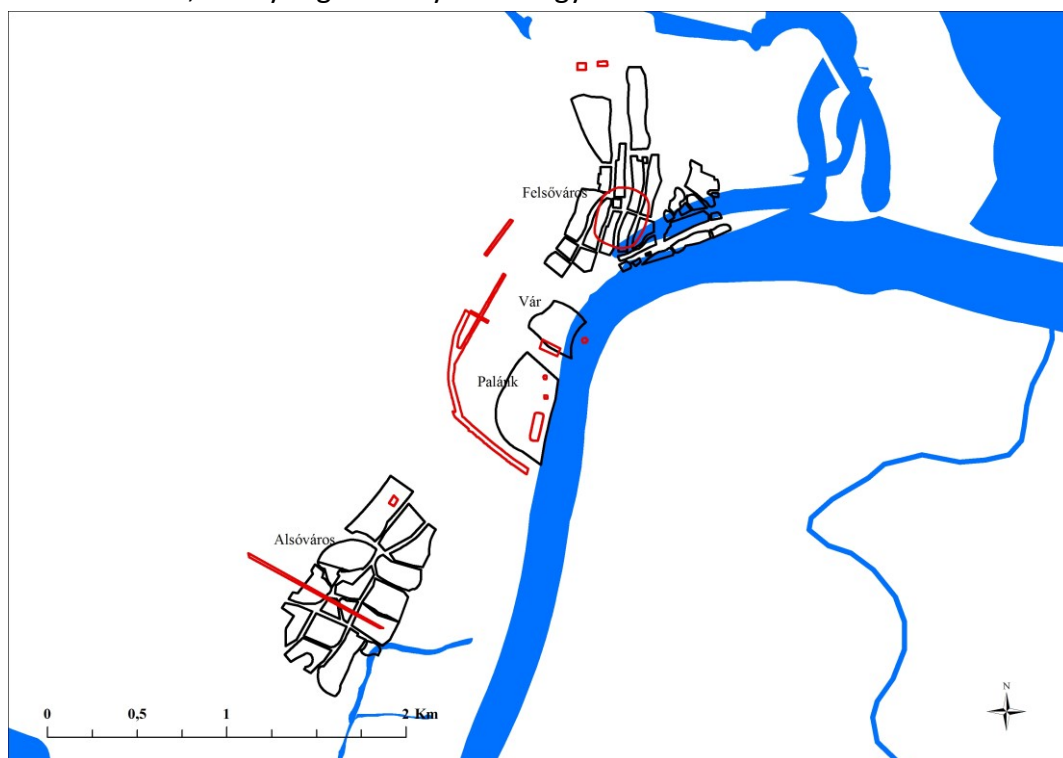
5. ábra: Csongrád vármegye föld-képe mely a tekintetes karoknak és rendeknek kegyes rendelkezéséből készült ... Csongrád megye közigazgatási, mezőgazdasági, út- és hajózási térképe. 1831. Szerző: Schéner, György. Kéziratos magyar nyelvű közigazgatási, mezőgazdasági, út- és hajózási térkép. 1:144.000. (Részlet) MOL II. Helytartótanácsi térképek. Jelzet: S 12 Div 12 No 25

A térkép Csongrád megye földhasználatát ábrázolja 1831-ben, melyen jól tanulmányozhatók a folyószabályozás előtti művelési ágak a vizsgált területen. Külön jelölték a legelőket, rétségeket és fűzéseket nyarasokat, illetve a szántókat, melyen belül megkülönböztették a tanya- és ugarföldeket. Baktótól keletre lényegében csak rétségek, illetve legelők látható, tőle nyugatra pedig Feketeföldi szántók. Jól látszik az is, hogy a Fehértótól elinduló, mélyebb térszínen lévő legelők, rétek mintként húzódnak a város irányába, és veszik körbe teljesen. A rét/legelő jelzésű terület és a szántóföldek határa a mai beépített város peremén húzódik.

Szeged környékéről az első emberi megtelepedés nyomait a felső paleolitikumból ismerjük (kb. 24.000 ezelőtt), de jelentős számú népesség megtelepedésével csak a rézkor végétől, és a bronzkor korai szakaszától kezdve számolhatunk. Az ide érkező különböző eredetű népek eltérő életmódot és gazdálkodást folytattak, ami gyakran eltérő területhasználatot is jelentett.

Áttekintve a terület magyar honfoglalás előtti régészeti képét azt látjuk, hogy a jó helyi és helyzeti energiákkal rendelkező Tisza–Maros torkolatban, a Közép-Alföld egyik legfontosabb stratégiai pontján a mai szegedi Belváros területén alig-alig ismerünk középkor előtti régészeti nyomokat. A 18. századi város lakott részeiről mindössze 54 régészeti lelőhelyet ismerünk, az alábbi megoszlásban: bronzkor: 2, nem pontosított őskor: 4, kelta: 1, római kor: 1, szarmata kor: 6, Árpád-kor: 6, középkor: 13, késő középkor: 11, újkor: 12 lelőhely. Ez azt mutatja, hogy stabil megtelepedésre utaló nyomokat mindössze a római-, illetve az előtte lévő kelta korból ismerünk (összesen: 14 db), és szinte teljesen hiányoznak a nagyobb népmozgásokat igazoló őskori, vagy népvándorlás kori lelőhelyek (6. ábra). Több ezer év alatt tehát a Tiszapart menti kb. 1 km széles sáv szinte teljesen lakatlan volt, és csak alig 1-1 korszak van, amely régészeti nyomot hagyott erről a területről.

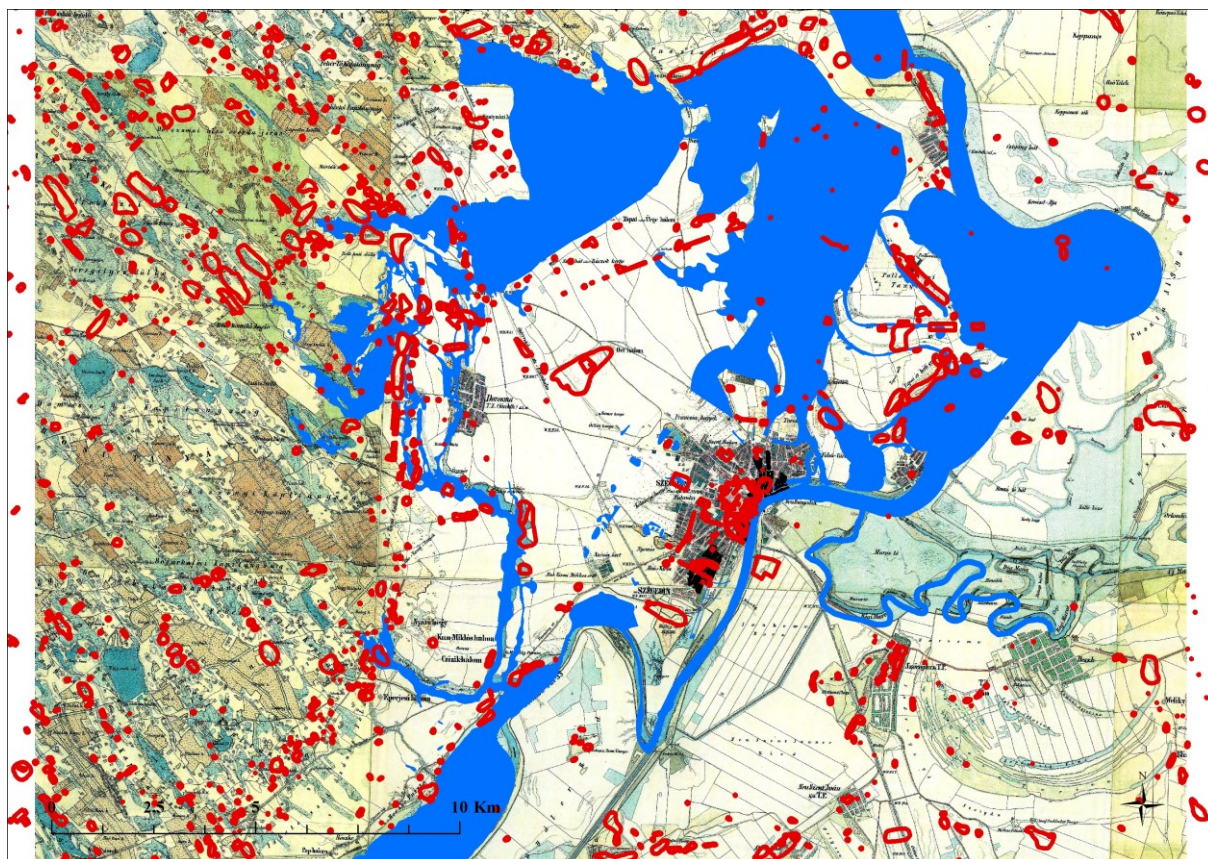

6. ábra: A magyar honfoglalás előtti régészeti lelőhelyek Szeged három középkori városrészében.

Ugyanakkor a várostól távolabb, a bemutatott vízrendszer mentén jelentős sűrűsödés figyelhető meg, szinte magához vonzották a régészeti korok embereit a kedvező adottságok (7. ábra). A vizsgált területen következetesen csak a Maty-ér menti hátakon, a Fehértó déli partján, az öthalmi dombokon, a Tisza nyugati partján, illetve Tápé határában lehet lelőhelyekkel találkozni, sűrűbben pedig az átkelőhelyeknél, melyeknek őrzése minden korszakban létfontosságú lehetett.

A régészeti korszakok közül korábban sikerrel igazoltuk, hogy az avar kori népesség közösségei Szeged környékén egyértelműen a Tiszától elvezető utakat ellenőrizhették, különös tekintettel azok fentebb bemutatott átkelőhelyeire (Bede, Szalontai, 2014; Szalontai, Bede, 2016) és terület irányítási központja Öthalom lehetett (8. ábra 1).

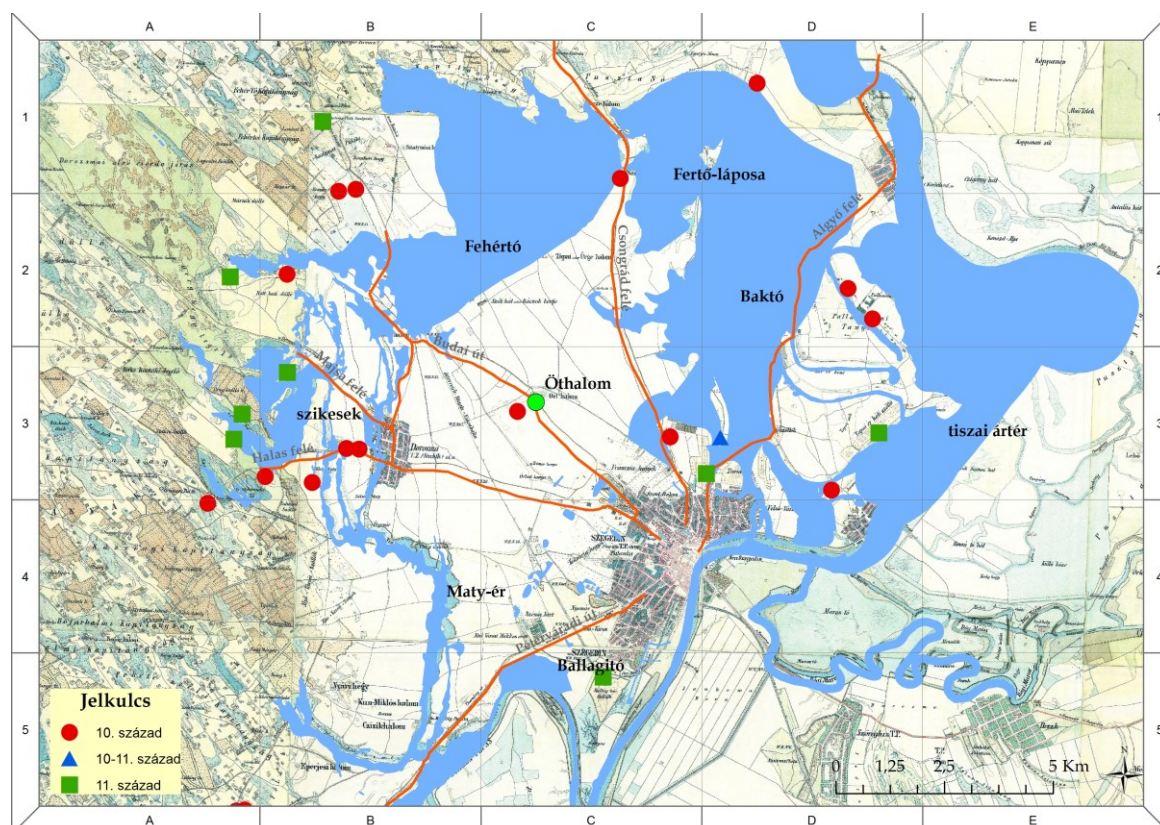

7. ábra: Régészeti lelőhelyek Szeged környékén

8. ábra: 1: Az avar kori lelőhelyek elhelyezkedése a vizsgált területen

8. ábra: 2: 10–11. századi lelőhelyek elhelyezkedése a vizsgált területen

A 10–11. századi lelőhelyek döntő többsége a Maty-ér és vízrendszere mentén található, általában közvetlenül a vízparton, vagy ahhoz nagyon közel, de biztosan nem úgy kontrollálták az utakat, mint az avarok, hanem a környék legmagasabb pontjairól ellenőrizték a területet és védték a Tisza előterét. A honfoglaló magyarság tehát továbbra is lakatlanul, de nem ellenőrizetlenül hagyta a Maty-éren belüli területeket és zömmel a környező vízrendszer mentén foglalták el szállásaikat, így végső soron az őket megelőző népek és régészeti kultúrák több ezer éves gyakorlatát követték (8. ábra 2).

A 11. századtól ismét döntő fordulatot vett a vizsgált terület tájhasználat, és egy új hatalmi, közigazgatási központ alakult ki a Tisza partján, a mai Szeged területén. Ebben a táj alkotó elemi közül egy új, a klíma játszott döntő szerepet. A 11. században megindult ugyanis az erdélyi só szállítása a Maroson, melynek végső kikötője Szegeden volt, ahonnan szárazföldön szállították tovább az árut a Kárpát-medence belső részei felé. Ehhez azonban létfontosságú volt, hogy kereskedelemhez kapcsolódó személyzet, kiszolgáló ipar, szolgáltatás, közigazgatás és hatalmi központ jöjjön létre a kikötő közvetlen környékén. Ez az állandósuló gazdasági tevékenység azonban nem működhetett volna zavartalanul és kockázatmentesen, ha nem következik be egy jelentős klímaváltozás a Kárpát-medencében, nem válik szárazabbá az éghajlat, nem csökken a folyók vízhozama és az árvízi kockázat. A középkori kis klímaoptimummal (Kiss 2000; Kiss 2011b; Rácz 2001) jelentősen megváltoztak Szeged vízparti részeinek adottságai, a vízzel borított területek száma csökkent, miként csökkenthetett az árvíztől való fenyegetettség is. A tájnak ez a változása tette lehetővé azt,

hogy az Árpád-kori megtelepedés súlypontja a város előteréből, a vízrendszer menti háttaktól átkerüljön a Tiszaparra és kialakulhasson a középkori Szeged.

A tájhasználat egyik fontos mutatója az, hogy a vízrendszerrel elzárt vizsgált terület miként kapcsolódik a külvilághoz az úthálózattal. A Maty-ér és a szikesek összefüggő vízrendszere valószínűleg évezredek óta mindig ugyanazokon a helyeken tette lehetővé az átkelést, azaz ez az elem tartósságot és állandóságot mutat a vizsgált területen (8. ábra 1–2), és ez határozta meg az utak nyomvonalát is.

A különböző népek tájhasználatában közös vonás, hogy felismerték azt, hogy a Tisza–Maros torkolatának ellenőrzése érdekében nem szükséges településeket létrehozni a magas árvízi kockázatú Tiszaparton, mert elég ha a vízrendszeren átvezető utak átkelőhelyeit ellenőrzik. Aki ugyanis ezeket az átkelőket birtokolta, az egyúttal ellenőrzése alatt tartotta a két folyami kereskedelmi út találkozását is (Szalontai 2012). Aki pedig sikerrel jutott át a Matyon, az zavartalanul, gyakorlatilag lakatlan területeken keresztül juthatott be a városba. Mindez egyúttal azt is jelentheti, hogy a Maty lehetett az utolsó „védvonal” Szeged előtt, amelynek ellenőrzése, védelme minden kor népessége számára fontos lehetett.

Összegzés

A tájértékelésen alapuló településtörténeti kutatásunk eredményeként megállapíthatjuk, hogy az összefüggő vízrendszer által a külvilágtól jórészt elzárt Szeged területén csak a középkori klímaoptimummal bekövetkező szárazabb, melegebb időszak teremtette meg a tartós megtelepedéshez feltételeket. A magyar honfoglalás előtt a Maros torkolatot a folyóktól távolabb létrejövő településekkel védték és ellenőrizték, és itt a Maty-ér–Fehértó hátjain alakultak ki a különböző népek települései.

Irodalomjegyzék

- Bede, I., Szalontai, Cs. (2014): Archäologische Beiträge zum awarenzeitlichen Verteidigungssystem entlang Flüssen der Umgebung Szeged. In: Heinrich-Tamaska, O., Hardt, M., Révész, L., Schenk, W. (Eds.): Offene Landschaften. Archäologie – Geschichte – Geographie, Bonn, 31, 209–246.
- Kiss A. (2000): Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról. In: Pitti, F. (Ed.): „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 249–263.
- Kiss, A. (2011b): Floods and Long-Term Water-Level changes in Medieval Hungary. PhD dissertation. Central European University Budapest. 323 p.
- Mezősi G. (1984): Szeged környékének negyedkori és recens felszínfejlődésének néhány kérdése a részletes geomorfológiai elemzés tükrében. In: Rakonczai, J. (Ed.): Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának eredményei és további feladatai. II. Természeti környezet. Békéscsaba, 203–212.
- Rácz L. (2001) Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged. 303 p.
- Szalontai Cs. (2012): A Maty-ér szerep és jelentősége Szeged környékének településtörténetében. In: Kreiter, A., Pető, Á., Tugya, B. (Eds.): Környezet – Ember –

- Kultúra. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde. Budapest, 123–138.
- Szalontai Cs. (2014). A Maty-ér és a kapcsolódó vízrendszer szerepe és jelentősége Szeged környékének településtörténetében. PhD disszertáció. Szegedi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola. Geoarchaeologia. Szeged. 131 p.
- Szalontai Cs. (2014a). Két víz között. Hatalmi és stratégiai központ váltás Szeged környékének településtörténetében. In: Horváth, G. K. (ed.) Vízhasználat, vízszabályozás és társadalom a 13–20. századi Magyarországon. Balassi Kiadó, Budapest, 37–78.
- Szalontai, Cs. (2016). Flood risk in Szeged before river engineering works: a historical reconstruction. *Journal of Environmental Geography* 9 (3–4), 1–12.
- Szalontai, Cs., Bede, I. (2016): Données archéologiques sur le système défensif des Avars le long des cours d'eau de la région de Szeged (Sud de la Hongrie). In: Des fleuves et des hommes à l'époque mérovingienne. Territoire fluvial et société au premier Moyen Âge (Ve–XIIe siècle). XXXIIIe journées Internationales d'Archéologie mérovingienne. de l'Association française d'Archéologie Mérovingienne (AFAM). Red.: Edith Peytremann. Strasbourg. 181–197.

